

A fasizmus visszakisértése

Absztrakt: A most novemberi évfordulók elgondolkodtatóan más megvilágításba helyeznek sok mindent. A fasizmussal kapcsolatos évfordulók nemcsak emlékeztetnek arra, hogy az emberiség nagy elméi által összeírt könyvtárnyi könyv csak részben tudja megmagyarázni tömegek és értelmes emberek hogyan tudtak hinni egy ilyen örülségben, hanem reflektorfénybe állítanak egy mai kettősséget. Egyrészt a mai jelenségek demonstrálják hogyan indul el a fasizmus, másrészt a történelem figyelmeztet bennünket arra, hogy ha ezeket a mai jelenségeket nem fékezzük meg, azok a fasizmushoz vezethetnek. Az októberi forradalommal kapcsolatban pedig az helyez más megvilágításba sok mindent, hogy ma az orosz-amerikai viszony olyan kielezett, mint a hidegháború idején volt.

Ez év novembere tanulságos történelmi évfordulókkal van tele. November 5.: 80 éve annak, hogy Hitler meghirdette a világ meghódításának programját. November 7.: az októberi forradalom századik évfordulója. 75 éve, hogy 1942. november 8–12.: az angol és amerikai csapatok partra szálltak Marokkóban, Algériában és Tunéziában. November 20.: 75 éve annak, hogy megkezdődött a német hadtest bekerítése Sztálingrádnál és annak, hogy Rommel afrikai hadtestét visszavetették arra a pontra, ahonnan hódítása elindult.(Churchill a II. világháborúról szóló több kötetes munkájában az 1942. novemberi eseményeket taglaló IV. kötetének a Sorsforduló címet adta.)¹ Vagyis összeomlott a világ meghódításának terve, hogy ettől kezdve már csak a „rugalmas elszakadás” és a „taktikai frontlerövidítés” jöjjön, mert csak idő kérdése volt, hogy a szovjet csapatok mikor érnek Berlinig, és mikor találkoznak a másik oldalról érkező szövetséges csapatokkal.

Az évfordulók kiváltotta elgondolkodásban elsősorban arra kell felfigyelnünk, hogy a fasizmusról könyvtárnyi tanulmány készült, úgyhogy szinte már semmi újat nem lehet mondani. De ugyanakkor arra is felfigyelhetünk, hogy ez a sok tanulmány nem tudja teljesen megmagyarázni sem azt a elvakult hitet, amely a fasizmus híveit jellemezte, sem azt, hogy a tömegek miért fogadták el és túrték olyan sokáig. Ugyanakkor fel kell figyelni egy sajátos kölcsönhatásra. Ma a fasizálódás számtalan jelét és fokozatát látjuk. És ezek a jelenségek érthetőbbek lesznek, ha a fasizmus történelmét vizsgáljuk. De érvényes fordítva is: jobban megértjük a fasizmus jelentkezését, ha a mai jelenségeket látjuk.

A mai fejlemények azonban más megvilágításba helyezik az októberi forradalmat is. Főképp, ha azt látjuk, hogy valamikor a két társadalmi rendszer szembekerülésével magyarázták a szovjet–amerikai ellentétet. A rendszer azonban közben eltűnt, de

* Bálint István, nyugalmazott újságíró, publicista, Újvidék

¹ Vinston S. Čerčil: Drugi svetski rat, IV. kötet, Prosveta, a 602. oldaltól, Rommellel kapcsolatban lásd: Kenneth Macksey: Rommelov afrički korpus, Alfa, Zagreb, 1974. A sztálingrádi csatáról pedig sokan írtak. A legteljesebb forrás: G. K. Zsukov: Emlékek és gondolatok, Kossuth Könyvkiadó, 1976.

ugyanúgy kialakult az orosz–amerikai ellentét. Tanulmányom ezekkel a jelenségekkel kíván foglalkozni.

Kulcsszavak: fasizmus, Hitler, Sztálin, világalalom, fasizálódás

1. Az örület

A fasizmusnak (itt mellőzzük azt, hogy a fasizmus meghatározást csak Mussolini használta, a hitleri fasizmust már – annak alapján, hogy Hitler pártját úgy hívták, hogy Nemzetiszocialista Munkáspárt – náci-fasizmusnak mondják) számtalan megfogalmazása van. Íme néhány közülük. A fasizmus „ez a kapitalizmus sans phrases, piac és politika nélkül, de demagógiával és kultusszal”. „A fasizmus nem a monopolista kapitalizmus ‘természetes’ terméke, sem logikus következménye a lekésett nemzetek állama történelmének, sem a középosztály kanalizált ellenállása. A fasizmus a kapitalizmus megmentése kísérletének sokkal bonyolultabb terméke, amelynek okait a XX. század korszakos gazdasági, politikai és kulturális ellentmondásaiban kell keresni.” „A fasizmust úgy határozhatjuk meg, mint a kispolgári tiltakozó mozgalom egyik tipikus termékét, amely a középrétegek társadalmi lecsúszása ellen irányul, a szocializmus, mint legfőbb veszély ellen, és a polgári demokrácia, mint a lecsúszás állítólagos oka ellen, amely képes ideológiájával mozgósítani más elégedetlen társadalmi csoportokat.” (A legutóbb idézett szerző, Pascal Ory polgári vallásnak nevezi és ebből vezeti le tekintélytisztelőt.) De rábukkantunk egy olyan meghatározásra is, amely szerint „A fasizmus egy pontosan meghatározott doktrína és politikai gyakorlat, amely napjainkban csak arra szolgál, hogy minősítsünk egy diktatúrát bárhol a világban.”²

Még több kísérlet van a fasizmusnak és a vele járó elvakultságnak a megmagyarázására. A marxisták elméletétől, amelynek első megfogalmazását még Rosa Luxemburg adta meg, Lukács Györgyig, aki: Az ész trónfosztása c. hatalmas művében nemcsak a fasiszta ideológia filozófiai történelmét írja le, hanem ismerteti magát ezt az ideológiát is, megállapítva: „Maga a német fasizmus eklektikus szintézise valamennyi

² Az idézetek forrásai a megemlítés sorrendjében:

Wolfgang F. Haug: Ideologische Komponenten in den Theorien über den Faschismus, a Das Argument 33. száma, 16. old.

Todor Kuljić: Fašizam, Nolit kiadás, 34. old.

R. Kühnl: Formen bürgerlicher Herrschaft, 99. old.

Pascal Ory: Du fascisme, Histoire de la dire c. folyóirat, 2014. június 1-i szám.

reakciós tendenciának, amelyek Németország sajátos fejlődése következtében itt erősebben és határozottabban fejlődtek ki, mint más országokban.”³

De az írók is megpróbálkoztak vele. (Thomas Mann például azt írta róla, hogy a fasizmus „korunk betegsége, amely mindenütt jelen van, és amelytől egyetlen ország sem mentes”.) A már idézett Todor Kuljić ezt a hihetetlen gazdagságú irodalmat így foglalta össze: „Azt a több száz művet, amely csak német nyelven megjelent a fasizmusról, formálisan kétfajta elméletre oszthatnánk fel: egyrészt arra, amely döntő szerepet tulajdonít annak a társadalmi-gazdasági helyzetnek, amelyben a fasizmus született, a másik elmélet pedig elhanyagolja ezt a társadalmi tényezőt és általános nemzetiszocializmusként magyarázza a fasizmust, a spanyol vagy usztasa fasizmust vezérek beteg és dinamikus személyiségével, a politikai helyzet véletlen alakulásával vagy éppen azzal, hogy 1908-ban a bécsi művészeti akadémia elutasította Hitlert a felvételin.”⁴

Be kell azonban látnunk, hogy a fasizmus olyan elképzelhetetlen elemeket tartalmaz, olyan elvakultsággal jár, hogy azt már nem lehet nemcsak megmagyarázni, hanem még józan ésszel felfogni sem. Mert nyilvánvaló, hogy csak beteg elme képzelhette, hogy Németország meghódíthatja az egész világot. Hitler elképzelése ugyanis az volt, hogy elfoglalják egész Európát, hogy biztos és zavartalan hátországot teremtsenek maguknak. (Ami nagyjából sikerült is nekik.) A következő lépésnél azonban már változott a sorrend. Mivel Anglia elfoglalása sok időt kívánt volna, Hitler későbbre halasztotta, hogy a következő lépés a Szovjetunió megszállása legyen. Közben elfoglalják Észak-Afrikát is. Hogy utána a német csapatok meginduljanak két irányból. Az egyik irány Bakuból, a másik irány pedig Egyiptomból, hogy Indiában találkozzanak a japán csapatokkal. Ez az őrült terv tartalmazta még az USA legyőzését is, hisz Hitler külön parancsot adott az angol hadihajók kímélésére, mert azok segítségével akarta térdre kényszeríteni az USA-t.

Még nagyobb őrültség kellett ahhoz, hogy ne ismerje fel és ne vallja be, hogy a Sztálingrádnál (utána kellett még a kurszki csata is, hogy a német hadigépezet gerince megroppanjon) és az Észak-Afrikában elszenvedett vereséggel a terv összeomlott. Sőt mindvégig bízott abban, hogy a szovjet csapatok előrenyomulását megállíthatják, kezdetben,

³ Lukács György: Az ész trónfosztása, Negyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 556. old.

⁴ Todor Kuljić, i. m., 13. old.

hogy a szövetséges csapatok partraszállását meghiúsítják, majd később előrenyomulásukat megállíthatják. Sőt azt hitte, hogy a háború sorsát még megfordíthatja akkor is, amikor a szovjet csapatok már Berlint lőték.

Még nagyobb örültség volt, hogy annyi államférfi hitt Hitler győzelmében. (Feltételezhető, hogy sokan nem is látták elég világosan a hitleri rendszer borzalmait. Jellemző, hogy Sztójay magyar miniszterelnök akkor mondta, hogy a háború befejezése után meg kell oldani a zsidókérdést, amikor már tudhatta volna nemcsak azt, hogy ez a háború elveszett, hanem azt is, hogy a német haláltáborok már javában dolgoznak a „végleges megoldáson”.⁵

De még nagyobb örültség volt, hogy ott tolongtak Hitler körül kegyeit keresve. Mert az még talán megmagyarázható, hogy bizonyos területek visszacsatolása érdekében Horthy azt bizonygatta Hitlernek, hogy Magyarország 36.000 zsidót küldött munkaszolgálatra a keleti frontra, majd megemlítette, hogy egyetlen ütközetben a magyar hadseregnek 14.600 halottja és 30 ezer sebesültje volt a szovjet fronton.⁶ De az már pusztán örültség, hogy a rosszul megszervezett „kiugrás” után Szálasinak ő adta át a hatalmat. Még elképesztőbb örültség volt, hogy Szálasi még hitt a győzelem lehetőségében és azt kérte Hitlertől, hogy minél előbb határozzák meg azt a vonalat, amelynél az oroszokat a hitleri ígéret értelmében megállítják, hogy neki minél nagyobb ország maradjon. Hangsúlyozva, hogy „Bárhol vívjuk meg a döntő csatát, a Dunánál, a Balatonnál vagy Bécs falai alatt, Németország mindig számíthat Magyarországra.”⁷

De a területét veszítő Románia „vezérénel”, Antonescunál már megmagyarázhatatlan, hogy egész addig, amíg meg nem buktatták, még nagyobb határozottsággal bizonygatta, hogy mennyire hisz a német győzelemben és számtalanszor hangsúlyozta: „Németország az egész román népre számíthat.” És a horvát Pavelić sem akart lemaradni, ezért arról szónokolt, hogy „Horvátországban nincs olyan réteg, amely ne ragaszkodna teljes szívvel a Führerhez.”⁸

⁵ Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944 (a Frankfurt am Mainban 1970-ben megjelent mű fordítása), Magvető Kiadó, 1983, I. kötet, 34. old.

⁶ Hitler hatvannyolc tárgyalása, i. m., II. kötet, 84. és 88. old.

⁷ Hitler hatvannyolc tárgyalása, i. m., II. kötet, 393. old. Mondotta ezt 1944 decemberében.

⁸ Hitler hatvannyolc tárgyalása, i. m., II. kötet, 321. és 315. old.

A legérthetlenebb azonban, hogy a tömegek milyen lelkesedéssel fogadták ezt a rendszert és ünnepelték Hitlert. Ennek érzékeltetésére hadd idézzük a regényíró. Frederick Forsyth *Az Odessa üggyirat* c. regényének egyik hőse ugyanis így emlékezik vissza a legendáris hitleri nagygyűlések hangulatára: „Megmutattuk mindenkinek, milyen hatalmas a mi népünk. Maguk, mai fiatalok nem is tudják, milyen az, büszkének lenni, hogy német az ember. Az olyan, mintha tűz lobogna az ember belsejében. Amikor peregtek a dobok és szólt a zene, amikor lobogott a sok zászló, és egy ember mögé sorakozott fel az egész nemzet, mi a világ végére is elmasíroztunk volna.” De tőle származik az a megállapítás is, hogy: „Nagyon szófogadó nép vagyunk. Ebben van az erőnk, de ebben rejlik gyengeségünk is. Ezért vagyunk képesek megvalósítani a gazdasági csodát, míg odaát a britek sztrájkolnak, és ettől tudunk egy Hitler-féle alakot követni még a tömegsírba is.”⁹ (Kertész Imre Nobel-díjas regényírónk regényéből készült filmben mondja Goebbels: „Mi nem erőszakkal kerültünk hatalomra. A német nép maga adta kezünkbe sorsát és mi most elvágjuk a nyakát.”)

De maga Hitler is természetesnek vette ezt a lelkes támogatást, amikor azt említette, hogy az 1928-as korosztályból – tehát akik 16 évesek voltak 1944-ben, amikor már Németország területén folytak a harcok – 370 ezren önként jelentkeztek a hadseregbe. Miközben még akkor is bízott a német győzelemben, ezt a hitét arra alapozva, hogy az országban már nincs egyetlen zsidó sem.¹⁰ És csak a végén emlegette, hogy a német nép megérdemli sorsát, ha nincs elég ereje ahhoz, hogy megvalósítsa az ő örült álmát.

Később még foglalkozunk ennek a lelkesedésnek a részleges magyarázatával és azokkal a tényezőkkel, amelyek e lelkesedéstől függetlenül ezt a rendszert fenntartották. Itt elég emlékeztetni arra, hogy Ceausescu sorsa mutatja: a legkegyetlenebb diktatúra is nagyon egyszerűen megdönthető, ha az egész nép ellene fordul. (Az orosz cár is lemondott, amikor a katonák nem voltak hajlandóak a tömegbe löni.) Hitlert viszont lelkes tömegek ünnepelték, még a mi környékünkön is voltak, akik az utolsó percig hittek a német győzelem lehetőségében. A hadsereg gondolkodó és a helyzetet világosabban látó részében is Hitler eltávolításának gondolata a sikertelen merénylettel csak akkor fogant meg, amikor a vég már nagyon is világosan látszott. És az örültséget

⁹ Frederick Forsyth: *Odessa üggyirat*, IPM Könyvtár, 1988, 409. és 130. old.

¹⁰ Hitler hatvannyolc tárgyalása, i. m., II. kötet, 407. és 323. old.

tetézi, hogy ma jelentkezhettek olyan emberek, akik ennek az őrültségnek a szellemében még élesztgetik is a fasizmust.

2. A nacionalizmus

A vezetők irracionális viselkedését aránylag könnyű megmagyarázni: a hatalom szédülete elég ahhoz, hogy akár ténylegesen, akár csak megjátszva, a tömegek megdolgozása érdekében lelkesedni tudnak őrültségeikért is. A tömegek ilyen irracionális viselkedését, amely napjainkban is a nacionalizmus martalékává teszi ezeket a tömegeket, már nehezebb megmagyarázni. Sőt még a nacionalizmus hatását is legalább részben meg lehet magyarázni, de ott van még a tömegek csodavárása, ennek hatására vezérkeresése és egy vezér mögé való felsorakozása is, ami magyarázatra szorul. Így a könyvtárnyi anyag, amelyet okos elmék összeírtak, csak nagyon is részleges magyarázatot ad.

A jelenség megértésében legtovább ment Erich Fromm (akinek megértésre és megmagyarázásra irányuló kísérletével később még foglalkozunk), aki *Menekülés a szabadságtól* című művében leírta: „A mennyország végérvényesen elveszett, az egyén maga maradt és szemben áll a világgal – idegenként bevetve a végtelen és veszélyes világba. Az új szabadság elkerülhetetlenül a bizonytalanság, a tehetetlenség, a kétely és a nyugtalanság mély átérzését kelti. Ezt a bizonytalanságot enyhíteni kell, ha azt akarjuk, hogy az egyed sikeresen tevékenykedjen.”¹¹ Ezért kapaszkodik felette álló eszmékbe, veti alá magát a vezéreknek vak hittel, a szabadságtól menekülve ragaszkodik ezekhez az eszmékhez, követi a vezéreket, hogy megtalálja helyét ebben a világban, úgy érezze, hogy tartozik valahova, nincs egyedül, biztonságot találjon a sok bizonytalanság világában, minden nap úgy keljen fel, hogy képes legyen beállni abba a taposómalomba, amit az élet jelent.

Mi nem hisszük, hogy ennél többet mondhatunk. De a nacionalizmus mai éledezése alapján könnyű megállapítani, hogy a fasizmus előretörésének egyik titka az a hatás, amelyet a nemzet képes az emberekre gyakorolni, elsősorban motiválni tudja őket arra, hogy gyilkoljanak, és képesek legyenek meghalni, ami a mi szempontunkból azért lényeges, mert a fasizmus a nacionalizmusnak egyik végletes formája. Ez a mechanizmus ugyanis végletes hatását abban érte el, hogy a japán kamikazék vállalták, hogy életük árán támadnak és a mai öngyilkos me-

¹¹ Erich From (Erich Fromm): *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1964, 72. old.

rénylők képesek magukat felrobbantani. (Bár mindkét esetben tudnunk kell, hogy a háttérben ott vannak azok a lelkiismeretlen emberek, akik halálba küldik a kamikazékat és az öngyilkos merénylőket, de ők még utána is sokáig éltek és élnek.)

Én fiatalkoromban, amikor még minden ember zseninek érzi magát, kísérletet tettem annak a mechanizmusnak a megfejtésére, amely Petőfivel leírta: „Sehonnai bitang ember,/ki most, ha kell, halni nem mer,/kinek drágább rongy élete,/mint a haza becsülete”, hogy ettől kezdve a naív fiatalember magában hordja a halált és amely értelmes embereket rábír nemcsak a gyilkolásra, hanem a halál önkéntes vállalására is. Egykor írtam egy könyvet, amelyet a Fórum könyvkiadó el is fogadott és beiktatta évi kiadói tervébe. Időközben azonban a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottsága hozott egy határozatot a nacionalizmus ellen. És a könyvkiadó megijedt, hogy erre a könyvre is rávetülhet a nacionalizmus gyanúja, mert végső következtetése az volt, hogy a marxizmus lebecsülte a nemzet hatását. (Ennek a gondolatmenetnek a rövid változatát azonban megírtam a Praxis c. akkori legtekintélyesebb jugoszláv folyóiratban és elmondtam egy magyarországi tanácskozáson.)

A nemzet hatását jelentő mechanizmusból megfejthető két dolog. Az egyik az, hogy az ember első igazán emberi tette az volt, hogy a férfiak körbefogták a nőket és gyerekeket azzal az eltökéltséggel, hogyha kell, életük árán is megvédik őket. (Még a legbékésebb állat, az antilop csordája is agyontapsná a legvérengzőbb vadállatot is, ha mindegyik egyed nem a saját életének megmentését, hanem az ellenség elpusztítását látná célnak.) A természetes kiválasztás azonban gondoskodott arról, hogy csak azok maradjanak meg, akik a nőket és gyerekeket meg tudták menteni, hogy aztán ennek az önfeláldozásnak a képessége megmaradjon az emberben. A nacionalizmus lelkiismeretlenül igénybe veszi ezt a mechanizmust.

A másik elem, amit a könyv megfejthetőnek ítélt, az volt, hogy mi csak szűrőkön át látjuk a világot. A valóság ugyanis nem az, amit mi látunk, hanem az, hogy még a tű fokán is ki tudja hány atom van örök mozgásban. Olyan atom, amelyben sokkal több az üresség, mint a részecskék tömege, mi mégis csak a tű fokát látjuk. Mert csak bizonyos hullámhosszakon látunk, hallunk, tehát a világból csak azt látjuk, halljuk, ami ezeken a hullámhosszakon látható és hallható. És a nemzet is egy szűrő, ami azt jelenti, hogy a világot csak úgy látjuk, ahogyan a szűrő megengedi, és csak annyit látunk, hallunk belőle, amennyit ez a szűrő átenged. (A török szultánok a mi számunkra kegyetlen zsarnokok, a tö-

rökök számára dicső uralkodók. A délszláv népek csak saját áldozataikat látják, azt nem, amit ők okoztak a testvérnépeknek stb.)

Mindez meg az a többi, amit a könyvtárnyi anyag a nacionalizmus megértésének kísérletével tartalmaz azonban csak részleges magyarázat lehet arra, hogy a hazáról, a nemzetről szóló hangzatos szólamok az ismert hatást kifejthetik. (A krónika feljegyezte, hogy egy színész fogadott, hogy teljesen értelmetlen halandzsázással nagy sikert ér el, csak gyakran be kell dobnia a – haza, becsület, nem hagyjuk magunkat – szavakat, és megnyerte a fogadást, fergeteges sikere volt.) Az viszont egyértelmű, hogy a nacionalizmusnak a fajelmélettel való kombinálása nemcsak lényeges eleme és ismérve a nácifasizmusnak (ez a vonás Mussolininál nem volt meg), hanem – a nacionalizmus tanulmányozásával kapcsolatban rendelkezésünkre álló anyag ismeretében – megkönnyíti a fasizmusnak és bizonyos mai jelenségeknek a megértését.

A társadalomtudomány elsősorban azt tudatosította, hogy a nemzetek kialakulása az I. világháborúig befejeződött, és ez a nemzetállamok formájában jelentkezve – a nemzetállam követelése és a meglévő soknemzetiségű birodalom ellenállása formájában – már szerepet játszott a háború kitörésében, annak befejezése pedig a nemzetállamok kialakulását hozta meg egész Európában. (Két illúzióval. Az egyik az, hogy a szerb, horvát és szlovén meg a cseh és a szlovák egy nemzet. A másik pedig az az illúzió, hogy az új államokban a nemzeti kisebbségek épp olyan gyorsan beolvadnak, mint az a korábban nemzetállammá lett nyugat-európai országokban történt.)

Az első világháború „legfilozofikusabb” történésze már felismerte, hogy a háborúban olyan fontos szerepet játszó nacionalizmus már magában hordja a háború lehetőségét és ezzel – ezt már mi tesszük hozzá – alkalmassá válik arra is, hogy a végsőkig fokozva a fasizmus egyik döntő eleme legyen, és ezzel – legalább részben – megadja a magyarázatot arra is, hogyan lehet a nacionalizmus a fasizmus egyik eleme és az egyik olyan tényező, amely a fasizmus hatásához, sőt ahhoz is hozzájárult, hogy olyan sokan elvakultan bízzanak a fasizmus győzelmében, és még életüket is adják ezért a győzelemért. (A tömegeket halálba küldők többsége épp úgy járt el, mint a kamikazékat halálba küldő tábornokok: megpróbálták a vereség utánra is maguknak menedéket és életet biztosítani.)

Ugyanis ezt írja „A korszerű nemzetet egyformán meghatározza a homogén kultúra és az identitás, a közös történelem és a nyelv, meg az eltökéltség, hogy megvédi a határokat, szembeszáll a külső ellenséggel.”

És „Az integrális nacionalizmus úgy határozza meg a nemzet egységét és sorainak összezárását, mint előfeltételét annak, hogy kitartson a nemzeti önfenntartásért folyó harcban.”¹² A már vulgarizált marxizmus kissé leegyszerűsítve, de látta a lényegét. Révai Józsefet, a Rákosi-rendszer főideológusát idézzük: „A burzsoázia mint nemzeti uralkodó osztály minden erőszakszervével, tehát neveléssel is, az elnyomott osztályok öntudatát befolyásolni törekszik. Mint expanzív kapitalizmus úgy a vele versenyző másik ‘nemzeti’ burzsoázia nemzetisége ellen uszít. Ez a nemzeti szellemű nevelés a mai társadalomban. Az elnyomott osztályokból regrutálódik a militarizmusa és így szükséges, hogy az elnyomott osztályok, mint a burzsoáziának más burzsoáziával való harcának a fegyverei, kaphatók legyenek erre a szerepre.”¹³

Kétségtelen, ez a nacionalizmus lényeges szerepet játszott abban, hogy a tömegek olyan lelkesen felsorakoztak Hitler mögé. A németek nemzeti hiúságának tetszett, hogy Hitler meghódította Európát, uralkodóvá tette a német népet. Azt ígérte, hogy „életteret” nyit a németeknek, hogy lélekszámuk gyorsan 100 millióra gyarapodjon. És hogy ez a nacionalizmus még hatékonyabb legyen, megtoldotta a fajelmélettel, az árja faj felsőbbrendűségének hirdetésével, az alacsonyabb rangú fajok leigázásának, sőt egyes fajok kiirtásának elméletével. Hitler azt írta a Mein Kampfban „Minden, ami nem teljes értékű faj – gyom.” Ezért az árják legfontosabb feladata és legfőbb célja a vér tisztaságának a megőrzése. A legmagasabb szintű kultúrát az árják hozták azzal, hogy leigáztak és rabszolgává tettek más népeket. „Az első kultúrák – közli a továbbiakban – ott keletkeztek, ahol az árják találkoztak alacsonyabb rendű népekkel, leigázták őket, rájuk kényszerítették akaratukat.”¹⁴

Az utóbbival kapcsolatban kap szerepet a zsidók kiirtása is. Ez ugyanis kettős formában beépült a hitleri fasizmus csáberejébe. Egyrészt a nacionalizmus hatásának lényeges része az ellenségkeresés. Kell valaki, aki ellen tömöríteni kell a nemzetet, a Vezér mögé állítani a tömegeket, valaki, akit felelőssé lehet tenni minden rosszért, bajért, hogy a Vezér legyen az, aki a tömegeket megvédi mindennel szemben. (Napjainkban látjuk, hogy a világ legszörnyűbb és legbonyolultabb problémájából, a migránskérdésből hogyan lesz egyszerűen az uszítás kedvenc témája.)

¹² Oliver Janc (Janz): 14. Veliki rat, Prometej, 2014, 17. és 23. old.

¹³ Révai József: Válogatott történelmi írások, Kossuth Könyvkiadó, 1966.

¹⁴ Idézve a hitleri fasizmus szerintünk legátfogóbb ábrázolásából: D. Melnyikov–L.Csornaja: Hitler – mítosz és valóság, Kossuth Könyvkiadó, 1981., 50. old.

Sőt van olyan – jogos – vélemény, amely szerint a nemzeti identitást nem valamivel vagy valamikkel, hanem valamivel vagy valakikkel szemben határozzák meg. Másrészt a zsidók kiirtásával bűnrészessé tehetette a tömegeket is, meg a szövetségeseket is, hogy már a megtorlástól félve is a végsőkéig kitartsanak Hitler mellett. (Annak idején volt egy olyan vélemény, hogy a Hitler-barát magyar tábornokok azért rendezték meg az újvidéki és csúrogi razziát, hogy Horthy háborús bűnössé válva ne is gondoljon a kiugrásra.) Wass Albert – akit a magyar irredentizmus jogtalanul ki akart sajátítani, amíg rá nem jött, hogy nem Nagy-Magyarországot akart, hanem a három nemzet önálló Erdélyét és a legkeményebb kritikát adta a visszacsatolásról – írja, hogy a zsidókat szállító vonat még ki sem gördült a vasútállomásról, a zsidók vagyonát máris az utolsó kanálig széthúzták, és egy faluban még tüntetések is voltak, mert a vezetőség a zsidó vagyont meg akarta menteni a kollektív fosztogatástól.

Ez a nemzeti érzelem szerepet játszott abban is, hogy a szövetségesek felsorakoztak Hitler mögé, és az ottani tömegek is lelkesen fogadták Hitlert. Ausztriában hathatott annak érzése, hogy részei lehettek a „nagy német nemzetnek”. Horthyt Hitler mellé állíthatta bizonyos területek visszacsatolása, Pavelicet az önálló horvát állam megteremtése. Ezt csak kiegészítette a hatalom vágya: csak Hitler mellett állva maradhattak vagy kerülhettek hatalomra. Azzal, hogy ez a hatalomvágy szerepet kap Pétaintól Nedićig a csatlós államok vezetőinél is. Még Antonescu is ennek hatására lett Hitler lelkes híve, holott Romániát megcsönkítették: nemcsak Magyarország, hanem még a Szovjetunió is kapott román területet.

3. A gazdasági válság

Hogy a fent vázolt nacionalizmus ilyen hatékony legyen, kellett még két egymást kiegészítő tényező. Egyrészt az I. világháború elvesztése és annak következményei a revansizmus vágyától a hadikárpótlás terhén át a gazdasági következményekig, amely sebezhetővé és befolyásolhatóbbá tette a tömegeket. Másrészt a gazdasági válság, amely azok mögé állította a tömegeket, akik nemcsak ígérték a kilábalást, hanem tényleges eredményt is elértek a gazdaság beindításában és ezzel az életszínvonal emelésében, a munkanélküliség csökkentésében.

Az első világháború elvesztésének hatásáról csak annyit, hogy ennek a hatásnak két része van. Az egyik a német katonatisztek jelentős

részének meggyőződése, hogy a hadsereg még harcolhatott volna, esetleg győzelmet, de biztosan kedvezőbb feltételeket harcolhatott volna ki az országnak, ha a politika, a hátszág nem árulja el a hadsereget azzal, hogy a béke érdekében elfogadta a megalázó feltételeket. Ők biztosra veszik, hogy német katona többre képes. (Ismét a regényírók kell segítségül hívnunk, hogy részben ezt a véleményt illusztráljuk, részben a tény is érzékeltessük. Szintén Frederick Forsythe hőse mondja: „Ennek a bolygónak a történetében még nem volt a Waffen SS-nél keményebb, jobban kiképzett, fegyelmezettebb, okosabb, rátermettebb katona.”)¹⁵

Ez a meggyőződés hatással volt arra, hogy a hadsereg Hitler mellé állt, és egészen addig kitartott mellette, amíg a háború elvesztése nem lett nyilvánvaló, és a hadsereg gondolkodó része Hitler meggyilkolásában lássa annak eszközét, hogy a háborút a végső vereség előtt kedvezőbb feltételekkel fejezhessék be. A fent említett hatást csak kiegészítették azok a sikerek, amelyek fél Európa megszállásában igazolva látták a német katona felsőbbrendűségének mítoszát. Magát a meggyőződést pedig táplálta, hogy Hitler a Ruhr-vidék visszaszerzésével, majd fél Európa megszállásával nemcsak a háború elvesztésének hatását tudta érvényteleníteni, hanem a revansizmus megrészesítő hatását is meghozta. A tömegekre pedig nemcsak a győzelmek megrészesítő érzése hatott, hanem az is, hogy megszabadultak a hadikárpótlás terhétől, és még elégtételt is kaptak azért, mert a rájuk kényszerített hadikárpótlás áldozatokkal járt.

Sokkal nagyobb hatása volt azonban a gazdasági válságnak. Mint ismeretes, ez a válság 1932-ig olyan borzalmas pusztítást végzett, hogy abban az évben a részvények 1929. évi értéküknek csak a 20 százalékát érték. 11 ezer bank ment csődbe fizetéképtelenség miatt. Az USA ipari termelése csak 54 százaléka volt az 1929. évinek, minden negyedik amerikai polgár elveszítette munkahelyét stb.¹⁶ Németországban pedig a gazdasági helyzet már 1930-ban lényegesen rosszabbodott, és utána a külföldi tőkebefektetésektől függő, eladósodott német gazdaság még az átlagosnál is nehezebben vészelte át a válságot. Ipari termelése 1929 és 1932 között csaknem a felére csökkent. A munkanélküliek száma már 1929 szeptemberében elérte a 1 320 000 főt, de ez a szám 1931 szeptemberében már 3 millió volt, 1932 szeptemberében meghaladta az 5

¹⁵ Frederick Forsyth i. m., 253. old.

¹⁶ Az összegezést Philippe Gigantes könyvéből vettem át. Lásd Filip Dzigajgentes: Moć i pohlepa, Moć Knjige kiadó, 2003, 202-203. old.

milliót, abban az évben volt hónap, amikor 6 milliónál is több munkanélküli volt. A mezőgazdasági termények ára csökkent, a parasztok tönkrementek. A kiskereskedők, kisiparosok is tönkrementek, mindent felvásároltak a nagy trösztök, áruházak, nagyüzemek.¹⁷

A már említett Erich Fromm is nagy jelentőséget tulajdonít a hitlerizmus feltörésében a gazdasági válságnak. E tényezők és a háborús kárpótlás mellett említi még a monarchia összeomlásával járó megrázódatást és elbizonytalanodást. A gazdasági tényezők közé sorolja még az inflációt is, amely halálos csapást mért a takarékbetétekre, de szétzúzta az állam tekintélyét is. Szerinte az infláció ugyan 1923-ban érte el tetőpontját, de az történt, hogy 1924 és 1928 között éppen javulni kezdett a gazdasági helyzet, mire jött a gazdasági válság, hogy befejezze a bajok halmozódását és minden régi tekintély leomlását, hogy a németeket fogékonyra tegye minden új eszme iránt és mindenki iránt, aki új tekintélyként megígéri minden bajnak az orvoslását.¹⁸

És itt érünk el odáig, hogy a gazdasági válsággal napjainkban gerjesztett nacionalizmus jelentkezése hogyan segít abban, hogy jobban megértsük azt a hatást, amelyet a fasizmus gyakorolt a tömegekre. Azt látjuk ugyanis, hogy a 2008-ban kezdődő és elhúzódó mostani gazdasági válság, a gazdaság lelassulásával, sőt visszaesésével, az életszínvonal elakadásával, sőt a megszorítások kikényszerítésével, a munkahelyek bizonytalanabbá válásával hogyan nehezítette meg a tömegek életét, és ebben a helyzetben a politika hogyan próbál kiutat találni a nacionalizmus szításával.

Az történt ugyanis, hogy a gazdasági válság sok tekintetben megváltoztatta a polgárok életkörülményeit és átalakította a politikát. Legelőször is nyilvánvalóvá vált, hogy a mesterségesen gerjesztett féktelenül pazarló fogyasztás nem tartható fenn, mert részben feléli a Föld tartalékait: ma már augusztus 8-áig elfogyasztjuk mindazt, amit a Föld egy év alatt újratermelni képes, tehát „hitelre élünk”, amit a tömegek ma még kevésbé érzékelnek. Másrészt – és ennek hatása sokkal jobban érződik – ez a pazarló fogyasztás eladósodással jár: az állam és az egyének eladósodásával. Ez viszont takarékoskodásra kényszeríti az államot, ami válságba hozza az eddig olyan sikeresen működő jóléti államot, mert nincs pénze a vállalt kötelezettségek teljesítésére. Másrészt ellehetetleníti az eladósodott, az adósság fizetésére már képtelen polgárokat.

¹⁷ Ezeket az adatokat is D. Melnyikov–L.Csornaja idézett könyvéből vettem, 77. old.

¹⁸ Erich Fromm, i. m., 196. oldaltól.

Ebben a helyzetben egyrészt a polgárokon elhatalmasodik a félelem, ami kedvez a csodavárásnak, annak, hogy higgyenek mindenkinek, aki megoldást kínál. Márpedig a félelem – ahogy az ezzel foglalkozó szakértők kimutatták – képes sajátos hatással lenni a polgárokra. Másrészt beigazolódnik, hogy a demokrácia csak addig hatékony, amíg nem a többségnek kell fájdalmas áldozatokat hoznia. Mihelyt a tömegeknek kell tudomásul venniük, hogy nincs elég pénz a fizetésekre, nyugdíjakra, az egészségügyre és az oktatásra, mindjárt jelentkezik az ellenállás az elkerülhetetlen intézkedésekkel szemben. És a tömegek hajlamosak lesznek arra, hogy részben szembeforduljanak azzal, ami kényszer, részben hajlamossá válnak arra, hogy higgyenek mindenkinek, aki azt ígéri, hogy megszabadítja őket ettől a kényszertől. Nagyon tanulságos ebből a szempontból a görög példa. A Sziriza egyik napról a másikra győztes párttá tudott válni pusztán azzal, hogy elhitette a tömegekkel, hogy képes megszorítások nélküli megoldást találni. És utána mégis kénytelen volt elfogadni ezeket a megszorításokat, amikor már napokig zárva voltak a bankok.

A Szirizában még volt annyi becsület, hogy bevallja: nem tehetett mást. És a választók megértését kérve új választásokat írt ki annak kiderítésére, hogy ennek ellenére is élvezi-e a választók bizalmát. A politikusok zöme azonban úgy próbálja egyrészt elhitetni a polgárok ellenükben felcsapó elégedetlenségét, hogy arról akarja meggyőzni őket, illetve úgy próbálja levezetni elégedetlenségüket, hogy azt állítja: a megszorítások oka nem az, hogy azt a pénzt, ami nincs, nem lehet elkölteni és öngyilkosságba visz, ha valaki a mai pénztelenségén kölcsönrel próbál segíteni, hisz legközelebb még kevesebb pénze lesz, mert fizetnie kell a kölcsön részleteit és kamatját is. Ehelyett az elégedetlenséget úgy próbálják levezetni, hogy mást hibáztatnak, a jelen esetben az Európai Uniót, a Világbankot, Sorost.

Ezzel már meg is kaptuk a nacionalizmus erősödésének hajtóerejét. A politika ahelyett, hogy beismerné: a nemzeti szuverenitás emlegetése csak szépen hangzó szónoki fogás, hisz milyen szuverenitás lehet akkor, amikor a világ távoli sarkán lezajló esemény jobban befolyásolja a polgárok mindennapi életét, mint nemzeti kormányuk megannyi lépése, amikor egy senkit semmire nem kötelező hitelminősítő intézet leminősítése tönkretelhet egy országot, ennek a szuverenitásnak a védelmével próbál támogatókat szerezni.

És a mai fejlemények elének is tárják, hogy a gazdasági válságnak a nacionalizmussal párosítása hogyan sodor a fasizmus felé. Elsősorban

is a nacionalizmus ellenségeket keres. Részben azért, mert – mint már mondtuk – a nemzet is inkább másokkal szemben és nem önmagában, identitásának felismerésével határozza meg magát. (A franciák egy évre tervezett, de utána meghosszabbított vitát rendeztek arról, hogy mi adja a francia nemzeti identitást. És nem tudtak továbbmenni annál, hogy felsoroltak olyan általános, minden jó emberre jellemző közös vonásokat, mint a becsületesség, állhatatosság stb.) A nemzeti összetartás, sőt áldozatkészség erősítéséhez pedig okvetlenül szükség van ellenségre, aki ellen össze kell fogni, aki ellen már élesztgethetők az asszonyokat és gyerekeket körbezáró ős génjei, aki ellen már keményen és fenntartás, vita nélkül fel kell sorakozni a kormány mögé. (Viharban még a birkák is összebújnak.)

Ezzel aztán már napjainkban megjelennek mindazok az elemek, amelyek a végletekig elvisznek a fasizmushoz, legalább részben megmagyarázzák Hitler hatalomra jutását is. És azt, hogy azok, akik végig hittek benne, ma képesek a fasizmust élesztgetni. Tudomásul veszik, hogy a gazdasági bajok enyhítéséhez, a széthúzás és ellenséges csoportokra oszlás, az ellentétekben elveszés felszámolására országos összefogáson alapuló hatékony lépésekre van szükség. Ehhez olyan vezetőség kell, amelyben megbízunk, amely mögé fel tudunk sorakozni. Ezért jelentkeznek mind gyakrabban pártok-kormányok, amelyek a nemzettel azonosítják magukat, arról akarják meggyőzni a tömegeket és ahhoz találnak ki mindig valami új fogást, hogy az ő hatalmuknak örökösnek kell lennie, mert különben a nemzet károsodik, a nemzeti érdekek sérülnek, próbálnak módot találni, törvényt, ha kell, alkotmányt módosítani, új módszereket és megoldásokat kitalálni, a végrehajtó hatalomtól független vagy éppen annak ellenőrzésére létrehozott szerveket kisajátítani az örökös hatalom megkaparintása és megőrzése céljából. Keresik azt az „erős embert”, aki ezt a nemzetet képviselő, sőt kifejező hatalmat megtestesíti. És már meg is kaptuk az ezeréves hatalomban és Führerben megtestesülő rendszernek – amely a hitleri fasizmusban érte el a csúcát – néhány lényeges elemét.

De a magyarázatot tovább kell keresnünk. Mert most az örök hatalomban gondolkodó, Erdogantól, Vučićig kifejeződő rendszer csak egy kisebbik része annak, hogy a hitleri fasizmust és annak tömegbázisát megértsük. Már azért is, mert ezek a mai próbálkozások csak a tendenciát világítják meg, de messze vannak a fasizmustól. Annál inkább, mert csak a hatalomra jutás magyarázatát segítenek felfogni. Különben is a lelkes támogatás – mint mondtuk – csak annyiban érthető, amennyire

inkább csak megértjük, mint megmagyarázni tudjuk azt, hogy a nemzet képesíti tagjait arra, hogy a haza nevében ölni tudjanak és meghalni legyenek képesek. A hatalomra kerülés és a hatalmon maradás magyarázatát pedig néhány elemmel ki kell bővítenünk.

Európában ugyanis furcsa és elég ellentmondásos jelenséggel állunk szemben. A gazdasági válság következtében mindenütt erősödtek a szélsőséges jobboldali pártok, néhány közülük már vészesen közel került a fasizmushoz. A gazdasági válság ugyanis kedvezett nekik. Ráadásul jött a migránsáradat, amely ellen ágálva nagyon könnyen lehetett népszerűsége szert tenni, és amelynek kihasználása olyan vonzó volt még néhány kormánypárt számára is. A könnyen fasizmussá válható idegengyűlölet ugyanis kedvező témát kapott. Az előző korszakokban próbálkozott a cigányellenességgel, a mi tájainkon a kisebbségek, Nyugat-Európában a tömegesen érkező kelet-európaiak elleni lármával, kapóra jött tehát nekik a migránsválság.

Mert a migránsok a világ legsúlyosabb problémájává váltak. Nemcsak az a gazdasági tényező hatott, hogy a tévé jóvoltából a világ legtávolabbi zugában láthatják, hogy másutt mennyivel jobban élnek az emberek, és ez felébreszti bennük azt a vágyat, hogy ők is részesei legyenek ennek a jólétnek. A különféle válságok, sőt háborúk, Szíriában a fegyveres bandák, Líbiában a káosz milliókat tett hontalanná. Többségük meghúzódik a határ közelében lévő táborokban, akiknek van pénzük, azok pedig az embercsempészek zsákmányává válnak. (Az embercsempészet a kábítószer-csempészet után és a fegyvercsempészet előtt nagyon jól fizető kereseti forrás lett. És tudjuk, hogy a csempészet ellen milyen kevés sikert ér el a világ rendőrsége. Magyarországon a kerítés ellenére naponta hallunk elfogott illegális határátlépőkről és el tudjuk képzelni, hányat nem fogtak el, hisz a megtalált kábítószerrel is gyakran hallunk, a kábítószer-csempészet azonban érintetlen.) Így jött létre az a szerencsétlen gubanc, amelyet olyan könnyen ki lehet használni. Mert természetes, hogy házába-szobájába senki sem akar befogadni menekültet, mindenki fél, hogy veszélyessé válnak, ha útközben elfogy a pénzük, mert már kerítések akadályozzák vonulásukat. Különb is nemcsak azt a veszélyt hordozzák magukban, hogy terroristák is megbújnak köztük. (Bár a terrorcsempészetet leggyakrabban a már régen itt élők hajtják végre.) Az a veszély is fenyeget, hogy erőszakoskodnak, lopnak. Egészében azonban sajnálnunk kell őket és együtt érezni velük. Ezért a szélsőjobb malmára hajtja a vizet, ha a politika kampányt indít ellenük, ha politikát csinálnak az ellenük folytatott kampányból. Ráadásul Nyugat-Európában sokszor

nem is tesznek különbséget a menekültek és a kelet-európai álláskeresők között. A migránsok elleni ágálás így kiegészíti az Európai Unió elleni kampányt, mert legkönnyebb mindenért Brüsszelt hibáztatni. Ráadásul ez alkalmas annak elhárítására, hogy a felhalmozódó elégedetlenség a kormányok ellen forduljon.

A gazdasági válság hatására így lett a jobbratulódás eszköze a migránsválság, hogy gerjessze azt az elégedetlenséget, amelyet amúgy is táplálnak a megszorítások, gerjeszt a munkahely bizonytalanná válása, az életszínvonal emelkedésének elakadása stb. Ezért tolnak jobbra a kormányok, de főleg ezért jelentkeznek és erősödnek a szélsőjobboldali, már-már a fasizmussal kacérkodó pártok. A helyzet beindult javulása ugyan több országban – Franciaországban, Ausztriában, Hollandiában – megakasztotta előrenyomulásukat, de Németországban harmadik lett a fasizmushoz veszélyesen közeledő párt. Egyes országokban – Horvátországban, Ukrajnában – pedig még az is a fasizmust élesztgeti, a fasizmusban annak előfutárját látják, hogy kiharcolták önálló (már amennyire beszélhetünk Hitlerrel szembeni önállóságról) államiségüket. Bennünket azonban mindez csak azért és annyiban érdekel, hogy a szemünk előtt mutatják azokat a jelenségeket és folyamatokat, amelyek Hitlert is hatalomra segítették.

Itt csak még annyit kell elmondanunk, hogy Hitler rendszerének támaszai között ott volt az, hogy a gazdaság beindításában és a munkanélküliség leküzdésében kétségtelenül voltak sikerei. A munkanélküliséggel ráadásul az a helyzet, hogy több munkáskézre volt szüksége, mint ahánnyal az ország rendelkezett. Csak éppen nem a jobb fizetéssel csalogatta magához a szükséges munkaerőt, mint a mai Németország (amelyről olyan hírek vannak, hogy az Európai Unió bővítésével megindult népvándrolás és az Európába eddig érkező migránsok zömének befogadása után még 600 ezer betöltetlen munkahelye van), hanem a szövetségeseknek megszabta, hogy hány ezer munkást kell Németországba küldeniük. (Antonescu hűségét azzal is bizonygatta, hogy hangsúlyozta, ők milyen szívesen Hitler rendelkezésére álltak.) De ebben nincs semmi új. Azt mások is felfedezték, hogy az 1929-től elhúzódó válság leküzdéséhez szükség van a közpénzek nagyobb arányú befektetésére. A különbség csak ott van, hogy Rooseveltt ezeket a pénzeket vasutak és utak építésére fordította, Hitler pedig fegyverkezésre. (A gazdasági szakértők szerint az európai gazdaságnak az első lendületet az adta meg, hogy Amerika felfedezésével több lett az arany az egyes országokban. A fej-

lődéshez ugyanis befektetés kell. A befektetéshez pénz. Akkor csak az arany lehetett pénz, ma már nyomja az állam.)

4. Az októberi forradalom nélkül nincs fasizmus

Természetes, amikor lelkesedést mondunk, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a társadalomnak mechanizmusa van arra, hogy ezt a lelkesedést kihasználja, sőt arra is, hogy kikényszerítse, kihasználásra alkalmassá tegye. Gondolunk itt arra, hogy a katonák nemcsak lelkesedéssel, a nemzeti érzéstől áthatva mennek gyilkolni és a halálba, hanem az államnak megvan az a gépezete, amely ezt szavatolja, lebonyolítja. Mint ahogyan ott van az állami erőszak apparátusa is, amely a lelkesedéstől függetlenül gondoskodik a rendszer fenntartásáról, és Hitler tökéletessé tette és kérlelhetetlenül igénybe vette ezt az apparátust. (A háború végén már tömegesen végezték ki a katonaszökevényeket, ha elfogták őket, de addig is meg volt az eszköze, apparátusa arra, hogy kegyetlenül leszámoljon nemcsak a rendszer ellenségeivel, hanem mindenkivel, akivel szemben a gyanú felmerült, a besúgók hálózata pedig gondoskodott arról, hogy ezek a „gyanúsak” kézre kerüljenek.) De ez nem a mi témánk, hanem az, hogy a mai jelenségek alapján világosabbá tegyük azt a mechanizmust, amely a fasizmus hatalomra jutásában segédkezett.

Ennek a hatalomra jutásnak a megértéséhez hozzá kell még tennünk (már azért is, hogy utaljunk az októberi forradalom századik évfordulójára, de nemcsak azért, hanem azért is, mert az októberi forradalomra utalás nélkül nem érthetjük meg a múlt század eseményeit, így Hitler hatalomra jutását sem), hogy az októberi forradalom hatása nélkül nem érthetjük meg sem azt a tömeghangulatot, amely a fasizmus szövetségese lett, sem a fasizmus hatalomra kerülését.

Nincs helyünk részletesen ismertetni, de utalnunk kell arra, hogy az I. világháború nemcsak pusztításával, emberáldozataival lett a történelem része, hanem a társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásával is. Kitörése a munkásmozgalom első nagy kudarca. Ennek a mozgalomnak a szerve, a II. Internacionálé ugyanis biztosra vette, hogy a munkásmozgalom megakadályozza a háború kitörését. Ehelyett azt kellett látnia, hogy a tömegek mindenütt lelkesen köszöntötték a háború kitörését. (A magyarok is. – Megállj, megállj, kutya Szerbia – énekelve demonstrálták, hogy mennyire örülnek a háborúnak.)

A háború vége pedig szinte egész Európán végigsöprő forradalmi hullámot hozott. Azért, mert a háború annyi szenvedéssel járt, azért,

mert a háborúval elfoglalt hatalom elárulta gyengeségét azzal, hogy már nem tudott gondoskodni az emberek alapvető szükségleteiről. Ez hozta meg a forradalmat nemcsak a cári Oroszországban (ahol a forradalmi hullám nem állt meg a cári rendszer megdöntése után sem, sokban azért, mert a polgári forradalom is folytatni akarta a háborút), hanem Németországban is. Ezt a forradalmat elfojtották, de a félelem és a forradalom kiküszöbölésének törekvése megmaradt.

Ez a helyzet kettős vonatkozásban játszott szerepet: a fasizmus egyformán hasznosította a maga javára a forradalmi hangulatot meg a forradalomtól való félelmet. Elsősorban megpróbálta kihasználni azt az elégedetlenséget és tenni akarást, amelyet ez a hangulat hozott: ezért kacérkodott a baloldallal, átvette tőle mindazt, ami segíthetett abban, hogy az elégedetlen tömegeket maga mellé állíthassa, tömegbázisát erősíthesse.

Mussolininál ez jobban látszik. Nála is megvan az erő dicsőítése, ami elsősorban a mai „eltunyulás” kárhóztatásának eszköze. Ahogyan életrajzírója idézi egyik tanulmányából: „Az erősebb jogát – amely a római civilizáció gránitalapja volt – a felebaráti szeretet és a jámborság váltotta fel. A felebaráti szeretet húsz évszázados háborúskodáshoz, az inkvizíció borzalmaihoz, a máglyák lángjaihoz vezetett, főleg pedig a modern európai emberhez..., aki nem eléggé reakciós, hogy megvédje a feudális múltat, nem eléggé lázadó ahhoz, hogy eljusson a forradalom végső következtetéseiig, aki kicsinyes minden ténykedésében.” Ugyanaz az életrajzíró azonban megállapítja: „Mussolini nem volt nacionalista. Ő abban az időben a munkásfelkelés híve volt.” Sőt a háborúval szemben a szocialista forradalomban látta a megoldást: „A válaszut pedig ez volt – írja ugyanő –, háború vagy forradalom, az Európa uralmáért versengő kapitalizmusok háborúja, vagy a szocialista forradalom.”¹⁹ Hogy aztán a szocialista forradalom híve ugyanolyan pusztító háborúba vigye országát. De neki nem volt szüksége vérengzésre, hogy ezt a forradalmiasságot a múlt részévé tegye.

Kétségtelen azonban, hogy a hatás megérződik Hitlernél is. Már abban is, hogy a párt nevében ott van az ilyen elégedetlenség kihasználását célzó „szocialista” jelző. Ahogyan szerintünk ezt a problematikát legteljesebben feldolgozó D. Melnyikov és L. Csornaja könyvében ol-

¹⁹ Antikváriumból gazdagított könyvtáram egyik gyöngyszeme: Ugo D’Andrea: Századunk motorja, fordította dr. Badics László, kiadta a Stadium Sajtóvállalat Részvénytársaság a két világháború között, 62., 35. és 51. old.

vashatjuk, nála a gazdasági kérdések kisebb szerepet játszottak, mert „Hitler azt állította, hogy az eszme, a szellem ereje, a nép hősiessége és egysége sokkal fontosabb a gazdasági törvényeknél, amelyek véleménye szerint amúgy is ’az entellektüelek kiagyalásai’”, de azért pártjának programjában előkelő helyet kapott az, hogy a dolgozókat szabadítsák meg a „kamatrabszolgaságtól”.²⁰ De Hitlernek hatalomra jutása után valóságos vérfürdőt kellett rendeznie, hogy leszámoljon a Röhmm által képviselt baloldali szárnyal, amely komolyan vette ezeket a baloldali jelszavakat.

Ugyanakkor azonban a fasizmus hatalomra kerülésében fontos szerepet játszott a forradalomtól való félelem is. Napjainkban nagyon világosan látjuk, hogy a hatalom erősítésében, egy vezéralak mögé felsorakozásban és az erős kéz keresésében szerepet játszik nemcsak az, hogy jöjjön végre valaki, aki képes lesz megoldani a problémáikat, hanem az is, hogy a tömegeknek elege van a sok akadékoskodásból, még inkább abból, hogy tüntetések, sztrájkok zavarják meg az életét. Örök tanulságul marad, hogy 1968-ban a fiataloknak az ország megbénulásához vezető akkori francia forradalom idején egymillió ember tüntetett az elnök, De Gaulle ellen. Egy hét múlva viszont ugyancsak egymillió vonult fel most már mellette. Közben csak annyi történt, hogy Párizsban egy hétig nem hordták el a szemetet.

Természetes, hogy a nyugalomra vágyóknak ez az óhaja – hogy legyen már vége a zűrzavarnak, az élet térjen vissza a megszokott kerékvágásba – szerepet kapott a tömeghangulat formálásában és Hitler támogatottságának alakulásában. Még nagyobb szerephez jutott azonban a hatalomra kerülésében, hogy pénzt és támogatást kapott azoktól, akik félték a forradalomtól és alig várták, hogy valaki „rendet csináljon”. A fasizmussal foglalkozó bőséges irodalom kellőképpen fel is dolgozta a fasizmus hatalomra kerülésének ezt a tényezőjét.

Maga Hitler igyekezett is maximálisan kihasználni ennek a félelemnek azt a részét, amely a szovjet uralomtól való rettegésből eredt. Nemcsak a hatalomra jutásnál, hanem később is, még végnapjaiban is. Kezdetben arra, hogy a német népet és a csatlósokat az ő feltétlen támogatására bírja. Később pedig arra, hogy a szövetségeseket ne csak ijesztgesse a szovjet előrenyomulással, hanem megpróbálja rákényszeríteni őket, hogy hagyják, sőt kívánják, hogy megnyerje a háborút a Szovjetunió ellen, az utolsó percig reménykedve abban, hogy szakadást idézhet

²⁰ D. Melnyikov–L. Csornaja, i. m., 50. old.

elő az ellene összeállt szövetségben, és a nyugati hatalmak nem engedik meg, hogy Európa szovjet uralom alá kerüljön. Elsősorban annak emlegetésével, hogy a szovjet csapatok győzelme esetén Európa nem maradna fenn, mert „elnyelné a bolsevizmus”.²¹

5. A hasonlóságok

Végezetül ahhoz, hogy a mai tanulságokat a Szovjetunióval kapcsolatban is hasznosítsuk és bizonyos formában azokkal összefüggésben kapcsolódjunk az októberi forradalom századik évfordulójához, el kell mondanunk még néhány dolgot, ami hozzásegíthet bennünket ahhoz is, hogy világosabban lássuk nemcsak a fasizmust, hanem a sztálinizmust is. (A nyelvészek lelkén szárad, hogy az októberi forradalmat kisbetűvel írjuk, holott – hozzáállásunktól függetlenül – ez a neve. Köztársaság például van vagy száz, a francia alkotmány mégis nagybetűvel írja a Köztársaságot, mert ez az ő államuknak a neve.)

Elsősorban fel kell figyelnünk egy sajátos mai jelenségre, arra, hogy annak idején a két társadalmi rendszer közti ellentéttel, a diktatúra és a demokrácia, a kommunizmus és a kapitalizmus közti harccal magyarázták és indokolták az USA és a Szovjetunió közti ellentétet, vetélkedést. Ma viszont azt látjuk, hogy a Szovjetunió szétesett, a kommunizmus letűnt, az USA és Oroszország közti viszony azonban mégis majdnem olyan feszült, mint a hidegháború idején volt. Pontosabban: a fegyverkezés és a katonai kiadások növelésének (amire, mint már láttuk, szükség van a gazdasági válság leküzdéséhez) az indokolásához szükség van a méltó ellenfelek vetélkedésére, viszont minden más kérdésben keresni kell annak módját, hogy ők ketten egyetértésben rendezgessék a világ ügyeit. A rokonságot az teremti meg, hogy nem lényeges mit mond a hivatalos propaganda, hogy a demokráciára vagy a kommunizmusra hivatkozik-e. A lényeg marad: a hatalom vágyától, a világalomra törekvésen át a fegyverkezés indoklásának szükségességéig az, ami ellentétet szül.

Ez a sajátos jelenség már elég ahhoz, hogy másképp nézzünk a világ és a történelem nem egy jelenségére. Elsősorban is ennek felismerése közelebb visz bennünket a fasizmus és a sztálinizmus megértéséhez. Bennük nem látunk valamilyen csodabogarat, amely véletlenül és a történelemben egyedülállóan, megismételhetetlenül jelentkezett, tehát va-

²¹ Lásd többek között: Hitler hatvannyolc tárgyalása, i. m., I. kötet, 224. old.

lami különleges, csak rájuk vonatkozó magyarázatot igényel. A bennük és velük jelentkező elvakultság a vallással és a nemzettel egyformán vele járó tünete és terméke bizonyos emberi hozzáállásnak. Onnan, hogy legszélsőségesebb formájában az elvakultság szempontjából az inkvizíció még mindig fel nem múlt történelmi jelenség. Mind a lakosság lélekszámához mérten legtöbb áldozatot követelő tömeggyilkosság, mind a leszámolás legkegyetlenebb formája szempontjából. (Még a kegyetlenségében és vallásüldözésében napjainkban felülmúlhatatlan Iszlám Állam képviselői is a vádakra azzal vágtak vissza, hogy ők még egyetlen embert sem égettek eleven el.) Azon át, hogy a hidegháború kísérőjelenségeként a veszélyesnek tartott ideológia hívei elleni hajszában J. Edgar Hoover, az FBI élén majdnem hitleri és sztálini módszereket alkalmazott. Addig, hogy a gyűjtőtáborokat nem a fasiszták és a sztálinisták találták ki, hanem elsőnek az angolok alkalmazták Dél-Afrikában, de az Egyesült Államokban is gyűjtőtáborba vitték a japánokat és a franciáknak is megvolt a maguk Szibériája, az Ördögsziget.

És amikor ez a sajátos jelenség már kinyitotta a szemünket, akkor már felismerhetünk sok mindent, ami a fasiszmus és a sztálinizmus jobb megértését éppúgy egyszerre segíti elő, mint ahogy a kettő közötti hasonlóság felismerését is lehetővé teszi. Főképp az tudatosodik bennünk, hogy mind a két jelenséget ugyanaz a társadalmi helyzet szülte. Elsősorban is mind a két jelenséget az I. világháború által táplált elégedetlenség segítette uralomra. A Szovjetunióban úgy, hogy közvetlenül kitermelt egy olyan társadalmi rendszert, amely felszámolja a háború kirobbantásának mind a két elemét: a gazdasági versengés szülte ellenségeskedést, meg a hatalom megkaparintását kihasználó nacionalizmust. Németországban viszont volt egy átmeneti időszak, amikor még nem dőlt el a társadalmi fejlődés iránya, ezért csak a gazdasági válság kirobbanása tette lehetővé, hogy szülessen egy erő, amely a problémák megoldására vállalkozik.

De nemcsak a társadalmi helyzet volt azonos. (Köztük csak az volt a különbség, hogy ugyanaz a folyamat az egyik országban egy primitívebb, elmaradottabb társadalomban játszódik le, amelynek még az ipar megteremtésének feladatával is meg kell birkóznia, a másik országban pedig egy fejlettebb gazdaság körülményei között, miközben meg kell küzdeni már ennek a fejlettebb gazdaságnak a válságával is.) Rokon volt az erőszaknak és a félelemkeltésnek az apparátusa is, amely a két rendszer fennmaradását biztosítja, a tömegek megoldozása és megnyerése nagyon hasonló, más eszközök és fogások kiegészítéseként. És

amíg a két erőszak-apparátus rokonságát a szakma minden további nélkül felismerte, az egyéb rokonságnak a kimutatása elmaradt. A szakma még azt sem domborította ki, hogy nemcsak az erőszak-apparátus, hanem a lelkesedés keltésének a mechanizmusa is nagymértékben azonos.

Csak részben és mintha valami külön jelenség lenne, tárgyalták a sztálinizmus más megnyilatkozásait is. Nem elemezték ki még azt sem, hogy milyen következményekkel járt az, hogy nem jött be Marxnak az a tétele, mely szerint a kapitalizmust a legfejlettebb országokban – még-hozzá többen egyszerre – váltja fel a szocializmus. A többiek nem foglalkoztak vele, a marxisták pedig megelégedtek Lenin korrekciójával, hogy a szocializmus nem a legfejlettebb országokban győz, hanem ott, ahol legkiesztettebbek az imperializmus korszakának ellentmondásai. Csak Trockij foglalkozott azzal, hogy a Szovjetunióban – ahogyan ő mondja – „nacionalista kommunizmus” született. (Valójában, egy időben úgy tűnt, hogy a kapitalizmus fejlettségének egy bizonyos fokán dönteni lehet arról, hogy a szocializmus felé haladnak-e tovább vagy a globális kapitalizmus felé. Nem az eurokommunista pártoknak sikerült ugyanis békésen végrehajtani a kapitalizmus átnövését a szocializmusba, hanem korábban Tanzánia és Chile, később Venezuela döntött úgy, hogy a kapitalizmus adott fokáról a szocializmus útján halad tovább. És mivel a marxizmus most „nem divat”, senki sem taglalta ebből a szempontból azt a tényt, hogy egy szocialista ország, Kína a kapitalizmus útján jutott el a fejlettebb gazdaság állapotába.)

Annyira a különbségek kidomborításán volt ugyanis a hangsúly, hogy most azt kell kiemelni: mind a két rendszer a hatalom megőrzésére azonos eszközöket vetett be. A tömegek lelkesedésének ébren tartása és a hasonlóan félelemkeltésre szolgáló erőszak-apparátus mellett közös vonásuk a nacionalizmus és a terjeszkedés vágya. Ma már világos, hogy nevetséges oktondiság a nacionalizmus nevében bírálni a Szovjetuniót (pontosabban: azt kifogásolni, hogy a nemzeti érzelmekkel szemben a nemzetköziséget helyezte előtérbe, holott az éppen úgy csak a befolyása terjesztésének eszköze volt, mint az USA-nál a demokrácia, amit eszébe sem jut megkövetelni, mondjuk Szaúd-Arábiától), hiszen a szovjet rendszer is az orosz nacionalizmusra épülve próbálta bővíteni tömegbázisát. (Csak viccgyártásra volt jó, mert Európa nevetett azon, hogy mindent az oroszok találtak fel. És a vicc: A röntgent orosz találta fel, amit bizonyít egy XVIII. századból származó levél, amelyben egy orosz katona ezt írta a feleségének: „Átlátok rajtad, bűdös kurva.”) Ami lehetővé tette, hogy – a Marx által támasztott követelménnyel szemben – a szocializmus egy

országban győzzön, és ez már elegendő volt, hogy az oroszok államának tekintett országban a tömegek megnyerésének eszköze lehessen az orosz nacionalizmus. (Az októberi forradalomra úgy kell tekintenünk, mint az eddig legradikálisabb szemszállásra a nacionalizmussal. A népek önrendelkezési jogának eddig legteljesebb elismerésétől. Azon át, hogy a bolsevikok 122 nyelvet és nyelvjárást ismertek el, negyven-egynéháynak még az ábécéjét is ők csinálták meg. Addig, hogy a Szovjetunió első himnusza az Internacionálé volt.) És Sztálin volt annyira okos, hogy éljen ezzel a lehetőséggel.

A sztálini alkotmány teremtette meg a nemzeti autonómiák legteljesebb rendszerét. A Szovjetunió belül volt 15 szocialista köztársaság. A szocialista köztársaságon belül volt az autonóm köztársaság. Az autonóm köztársaságon belül az autonóm tartomány. Az autonóm tartományon belül az autonóm körzet. De Sztálin ezt könnyen megtehetette, mert mindenütt a párt volt az úr, a párton belül pedig csak az ő akarata érvényesült. És mindez semmit sem változtatott azon, hogy a rendszer ideológiája formálisan a marxizmus volt, ténylegesen ezt a szerepet a tömegek támogatásának biztosításában egy felfokozott orosz nacionalizmus töltötte be, amely kiváltotta a lefojtott oroszellenességet is. (Számunkra, amikor Tito idejében Mitja Ribičić akkori jugoszláv miniszterelnök kíséretében Észtországra jártunk, az volt a meglepetés, hogy amíg nem tudták meg, hogy jugoszlávok vagyunk, én még ráadásul rokon magyar is, milyen ellenségesen fogadtak bennünket, mert oroszul beszéltünk, és mennyire megváltozott a viszony, amikor megtudták, hogy nem oroszok vagyunk.) Mert ez a nacionalizmus nemcsak az orosz hegemoniában nyilvánult meg, hanem abban is, hogy valamennyi nemzetre rákényszerítették a cirill abécét és egész nemzeteket sújtottak a kollektív bűnösség átkával.

A közös hatalomvágyat már könnyebb volt felismerni. Mert nemcsak az történt, hogy mind a két fél kiegyezett a náci Németországgal: Nyugat-Csehszlovákiát feláldozva Münchenben. És még a Lengyelország megtámadása miatt átadott hadüzenet után sem csináltak semmit, hanem azt várták, hogy Hitler nyomuljon tovább előre a Szovjetunió felé. (De volt annyi eszük, hogy minden eshetőségre számítva a Szovjetunióknak nem üzentek hadat ugyanannak a Lengyelországnak a megtámadása miatt.) Sztálin pedig szépen megegyezett Hitlerrel nemcsak abban a reményben, hogy Nyugat-Európát támadja meg, hanem azért is, hogy terjeszkedhessen: megkaparinthassa nemcsak Lengyelország egy részét, hanem a balti államokat és Románia egy részét is.

E két dolgon kívül a két rendszernek – a faszizmusnak és a sztálinizmusnak – volt még néhány közös vonása, amit csak azért emelnék itt ki, mert azt szeretnénk minél jobban megvilágítani, hogy Hitler és Sztálin rendszere tulajdonképpen jelentős tömegtámogatást élvezett, és próbálnánk ennek a titkát legalább részben megfejteni. Közös a személyi kultusz, a Vezér, a pártot és az államot irányító egyén istenítése, aminek a kiépítéséhez Hitlernek és Sztálinnak egyaránt le kellett számolnia a párton belül jelentkező különféle áramlatokkal, az irányításba beleszólni akaró személyiségekkel. Abban, hogy napjainkban is egymás után jelentkeznek olyan vezetők – mint már mondtuk Erdogantól Orbánon át Vučićig –, akik a saját kezükbe akarják összpontosítani a hatalmat, annak jelét látjuk, hogy a problémákkal, elsősorban a gazdasági bajokkal való birkózásban, vagy akár csak a társadalomnak egy célra (Hitlernél a világ meghódítására, Sztálinnál a Szovjetuniót minden tekintetben – még gazdaságilag is, de főképp befolyásban és annak alapot adó fegyverkezésben – vezető hatalommá tevésére) összpontosításában nem engedhető meg a vita, a széthúzás. Vannak dolgok, amit nem lehet szavazásra bocsátani, abban bízva, hogy nyilvánosságra kerül nemcsak az, hogy van többség, hanem természetesen az is, hogy a kisebbség elismeri ennek a többségnek a döntését még akkor is, ha csak 50,01 százalékról van szó. (A demokráciában ez úgy néz ki, mint Szingapúrban, ahol titokban szedték össze a kormánypárt parlamenti képviselőit a gazdasági intézkedések elfogadására, mert azok hatékonyságát nem szabad csökkenteni még az ellenzék okoskodásával sem.) Ha pedig valami fájdalmas dologról van szó – mint amilyen Hitlernél a háborúra készülődés, Sztálinnál a mezőgazdaság kollektivizálása, napjainkban a megszorítások –, akkor nincs helye a vitának, akadékoskodásnak. Kell valaki, akinek a társadalom feltétel nélkül engedelmeskedik. Ezt az engedelmeskedést Hitlernek és Sztálinnak sikerült a tökélyig fokoznia. A mai „erős kezek” ennek csak a halvány, aprócska részét érik el, de jelentkezésük mutatja, hogyan és miért indul el a Vezér mítoszának a kiépítése.

A két rendszer közös vonása az is, hogy a párt központi szerepet kap a társadalom megszervezésében és működtetésében, sőt még abban is, hogy a kemény fegyellemmel összefogott embercsoportnak még támaszként, a fegyelem erősítésének és az engedelmeskedésnek a biztosítására is rendelkezésére áll még egy szervezet: Hitlernél az SS, Sztálinnál a kezdetben Csekának nevezett, később több más néven létező belügyi szerv. (A mai erős kezek még szerencsére nem tartanak itt, de már

keresik annak módját, hogyan kényszeríthetik ki akarataik akadálytalan érvényesülését, és e tekintetben a török Erdogan jutott legmesszebb.)

Nem Lenin találta ki, csak felismerte, hogy egy tudatosan és fegyelmezetten cselekvő csoport, szervezet csodára képes. Az emberiség ennek már nagyon korán a tudatára ébredt. Amikor az ember először ismerte fel, hogy mire képes egy embercsoport, amely fegyelmezetten végrehajtja a parancsokat, ez a hadsereg, akkor nekilátott ennek a fegyelmezett csoportnak a létrehozásához és fenntartásához. Lenin csak annak elméletét fogalmazta meg, hogy ilyen tudatosan és fegyelmezetten cselekvő csoport lehet a párt is. Ezt különben Hitler is felismerte, sőt a múlt század harmincas éveitől kezdődően ugyanilyen elv szerint működnek a gengszterbandák. A pártra a mai erős kezeknek is szükségük van. A legnagyobb csodára azonban Lenin pártja volt képes. Elterjedt vélemény szerint a bolsevikok mindössze tízezren voltak, amikor hatalomra kerültek és nekiláttak az életet megszervezni a hatalmas Oroszországban. (De van egy forrásom, amely szerint mindössze ötezren voltak.)

Közös vonásként említhetnénk meg több más dolgot is. Például azt, hogy a nagy felvonulások és nagygyűlések egyformán a tömegek megoldozásának eszközei. Ugyanúgy igénybe vették a tömeghangulat hatását meg azt is, hogy a tömegek mozgósításához ugyanazokat az eszközöket használták és a háttérben mind a kettőnél ott volt az erőszak-szervezet, amely a szükséges fegyelmet és összhangot megteremtette és őrizte. De megemlíjtük azt is, hogy még a tervgazdálkodás is közös vonás volt azzal a különbséggel, hogy az egyik a teljesen államosított gazdálkodásra épült, a másik csak a részben államosított, érintetlenül hagyva a kapitalista gazdasági rendszert.

Véleményünk szerint ennyi is elég, hogy elérjük elég szerényre szabott célunkat. Annak demonstrálását, hogy a XX. század arculatát és történéseit meghatározó két nagy mozgalmat – a faszizmust és a sztálinizmust ugyanaz a társadalmi helyzet szülte, azok ugyanazokkal a módszerekkel dolgoztak, céljaik és eszmeviláguk eléggé eltérő volt, de rokonságuk és annak számos eleme vitathatatlan. Tehát megértésükhöz és egyben néhány mai jelenségnek a megértéséhez szükség van ennek a rokonságnak a tudatosítására.

Végül csak annyit, hogy szerény lehetőségeinkhez mérten ilyen formában is megemlékezzünk azokról a novemberi évfordulókról, amelyek sorsfordulóként meghatározták kontinensünk jövőjét, tehát ebben a formában beépültek mai napjainkba is.